

*Віталія Вікторівна Хомич,
аспірантка відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ СУБ'ЄКТИВНИМ ЦИВІЛЬНИМ ПРАВОМ

Категорія «зловживання суб'єктивним цивільним правом» була та є однією з найбільш дискусійних як у радянській, так і в сучасній доктрині цивільного права.

Дослідженням питання зловживання суб'єктивним цивільним правом у свій час займалися такі видатні цивілісти, як Й. Покровський, Л. Еннекцерус, М. Агарков, О. Іоффе, В. Грибанов, С. Братусь, В. Рясенцев, В. Доманжо. Не залишилося воно і поза увагою сучасних вчених як українських (М. Стефанчук, Д. Горбась, О. Губар), так і російських (М. Брагінський, О. Поротікова, О. Волков, С. Радченко, І. Сазанова, В. Ємельянов, О. Курбатов, В. Пашин).

Однак на сьогодні наукою так і не вироблено єдиного підходу до розуміння правової природи зловживання суб'єктивним цивільним правом. Як наслідок, існує необхідність у дослідженні існуючих доктринальних підходів, їх класифікації та формулюванні на цій основі власної уніфікованої позиції щодо вказаного правового явища.

Аналіз праць науковців свідчить про те, що у доктрині цивільного права склалося два основні підходи до розуміння правової природи зловживання суб'єктивним цивільним правом. Перший — ґрунтується на теорії меж здійснення цивільних прав В. Грибанова (О. Поротікова, О. Волков, М. Стефанчук, Д. Горбась, О. Губар). Другий — має за основу категорію «інтерес» (Й. Покровський, Л. Еннекцерус, М. Брагінський, С. Радченко, І. Сазанова, В. Ємельянов, О. Курбатов).

Так, видатний учений-цивіліст В. Грибанов у своїй праці «Здійснення та захист цивільних прав» зазначав, що питання про межі здійснення цивільних прав є проблемою боротьби зі зловживанням цивільними правами. Сам термін «зловживання правом» у його буквальному розумінні означає використання права на зло. Вже з цього випливає, що поняття «зловживання правом» може бути використано лише тоді, коли правомочний суб'єкт володіє певним суб'єктивним правом. При цьому проблема зловживання правом пов'язана не з суб'єктивним правом взагалі, не з його змістом, а з процесом його реалізації, з його здійсненням [1, с. 20, 43].

Аналізуючи зв'язок суб'єктивного права та його здійснення, науковець звертає увагу на те, що зміст суб'єктивного права і зміст здійснення суб'єктивного права співвідносяться між собою як можливість і дійсність, об'єктивне і суб'єктивне, загальне і конкретне, статичне і динамічне.

Як наслідок, про зловживання правом може йтися лише у випадку, коли правомочний суб'єкт, діючи в межах належного йому суб'єктивного права, в рамках тих можливостей, які становлять зміст цього права, використовує такі форми його реалізації, які виходять за встановлені законом межі здійснення права [1, с. 44–46].

Однак тут проаналізовано лише співвідношення змісту суб'єктивного права та його здійснення, але залишається без відповіді питання про співвідношення меж суб'єктивного права та меж здійснення права [2, с. 6–7].

Таким чином, відсутність у праці В. Грибанова чіткого розмежування понять «межі суб'єктивного права» та «межі здійснення суб'єктивного права», якими він оперує при вста-

новленні дефініції «зловживання правом», є суттєвим недоліком його теорії, оскільки не дає змоги зрозуміти одне невідоме явище через інші невідомі.

Проте, безперечно, основоположним є висновок вченого про те, що не всякий вихід правомочної особи за межі здійснення права є зловживанням правом. Зловживання правом має місце лише тоді, коли це суб'єктивне право використовується «на зло» [1, с. 50].

З огляду на викладене, необхідно зупинитися на тому, що ж В. Грибанов розуміє під використанням суб'єктивного права «на зло».

На думку цивіліста, відповідь на питання, що означає використання права «на зло», необхідно шукати у характері самої поведінки правомочної особи по здійсненню права. Поведінка ж людей характеризується єдністю суб'єктивного та об'єктивного моментів [1, с. 50].

Досліджуючи об'єктивний критерій поведінки, В. Грибанов зазначає, що зловживання правом є поведінкою, пов'язаною з порушенням обов'язку, і тому є поведінкою протиправною. Що ж до суб'єктивного критерію поведінки, то незалежно від того, яка передбачена законом форма вини характерна для правопорушення того чи іншого виду, пов'язаного з виходом правомочної особи за межі здійснення цивільних прав, в усіх цих випадках ми маємо справу зі зловживанням правом [1, с. 55, 61].

На нашу думку, подібне розуміння В. Грибановим використання права «на зло» не дає змоги зрозуміти правову природу явища зловживання правом і, як наслідок, відповідно кваліфікувати те чи інше здійснення права правомочною особою. Протиправність та винність є ознаками будь-якого цивільного правопорушення. При цьому для кваліфікації того чи іншого діяння як цивільного правопорушення немає значення чи суб'єкт здійснює своє цивільне право, чи ні.

Таким чином, визначення вченим зловживання правом як особливого типу цивільного правопорушення, яке вчиняється правомочною особою при здійсненні належного їй суб'єктивного права, пов'язане з використанням недозволених конкретних форм у межах дозволеного їй законом загального типу поведінки [1, с. 63], не розкриває повною мірою сутність зловживання суб'єктивним цивільним правом.

Водночас теорія меж здійснення цивільних прав з певними удосконаленнями покладена в основу досліджень багатьох сучасних українських та російських цивілістів.

Так, О. Поротікова вважає, що межі здійснення суб'єктивних цивільних прав — галузевий різновид загальноправових стримуючих стимулів поведінкової активності, покликаний здійснити зовнішній впорядковуючий вплив на мотивацію, способи, засоби і характер використання закладених у змісті суб'єктивного цивільного права можливостей. За формою межі здійснення прав повинні бути прямими обов'язками, а не виводитися із загальної заборони зловживати правом [3, с. 57].

Як висновок, умисна поведінка правомочної особи щодо здійснення належного їй цивільного права, пов'язана з порушенням встановлених у ст. 10 Цивільного кодексу Російської Федерації меж здійснення цивільних прав, яка заподіює шкоду третім особам або створює умови для настання шкоди, має оцінюватися судом як зловживання правом [3, с. 266].

На нашу думку, дефініція, запропонована О. Поротіковою, є занадто громіздкою за своїм змістом, а чітке відображення у законодавстві чи договорі всіх меж — взагалі неможливе.

О. Волков вважає, що порушення у формі зловживання правом відбувається у результаті виходу правомочної особи за спеціальні межі суб'єктивного цивільного права. Подібні межі містяться у складі кожного суб'єктивного цивільного права і полягають у системній забороні на використання суб'єктивного права «на зло» [4, с. 60–62].

На думку цивіліста, зловживання цивільним правом — це особливий вид цивільного правопорушення, пов'язаного з умисним виходом правомочної особи у ситуації правової невідомості за внутрішні межі (сенс, призначення) суб'єктивного цивільного права (що визначаються, у тому числі, критеріями розумності та добросовісності) для досягнення своєї

незаконної прихованої цілі з використанням формалізму та недоліків цивільного права, таких як: абстрактність, вузькість, прогалини, застереження, помилки, суперечності правових норм і договірних умов тощо [4, с. 883–884].

С. Радченко слушно звертає увагу на наукову неповноцінність вказаної вище дефініції у зв'язку з наявністю у ній незрозумілої термінології як-от: «прихована ціль», «використання формалізму та недоліків цивільного права, таких як: абстрактність, вузькість, прогалини, застереження, помилки, суперечності правових норм і договірних умов тощо» [2, с. 8–9].

М. Стефанчук під «межами здійснення права» розуміє передбачені актами цивільного законодавства чи правочином способи, якими уповноважена особа може набути ті можливості, що містяться в юридичному закріпленні цих прав [5, с. 54]. При цьому зловживання суб'єктивним цивільним правом — це передбачена нормами права поведінка уповноваженої особи по здійсненню свого суб'єктивного цивільного права, якою може бути завдано шкоди іншим особам [5, с. 170–171].

Д. Горбась з цього приводу слушно зазначив, що за такого підходу зловживанням може бути будь-яке здійснення права — як правомірне, так і протиправне [6, с. 153]. На його думку, зловживання правом є особливим типом правопорушення і являє собою дії по використанню закладених у суб'єктивному цивільному праві можливостей із порушенням встановлених законом або договором меж здійснення цього права, у результаті яких порушуються охоронювані законом суб'єктивні права інших осіб [7, с. 121]. При цьому під межею здійснення суб'єктивного цивільного права фізичної особи автор розуміє конкретну, установлену законодавством або договором вимогу, якої зобов'язана дотримуватися уповноважена особа, здійснюючи це суб'єктивне право [6, с. 108–109].

На думку О. Губара, зловживанням цивільним правом є завідомо недобросовісне здійснення цивільних прав способом, що суперечить призначенню права, шляхом вчинення нечесних (лицемірних) дій особи з усвідомленням суто формальної реалізації свого права (під прикриттям його реалізації), порушення інших, визначених законом, меж здійснення цивільного права, з наміром заподіяння шкоди іншій особі [8, с. 35–36].

Таким чином, аналіз зазначених вище доктринальних підходів, які удосконалюють та розвивають теорію меж здійснення цивільних прав, сформульовану В. Грибановим, дає підстави вказати на такі їх недоліки: 1) немає чіткого відмежування меж суб'єктивного права від меж його здійснення; 2) повний перелік меж здійснення цивільних прав ні в законодавстві, ні в договорі встановити неможливо.

Другою групою наукових поглядів на зловживання суб'єктивним цивільним правом є позиції цивілістів, засновані на категорії «інтерес».

Так, Й. Покровський вважає, що заборона користуватися своїм правом без всякого інтересу для себе з винятковою ціллю завдати шкоду іншому така ж природня, як заборона умисного правопорушення взагалі. Та обставина, що засобом для завдання шкоди є тут здійснення права, ні в якому разі не повинна бути виправданням, оскільки права надаються для задоволення власних законних інтересів, а не для завдання зла іншим [9, с. 119–120].

Л. Еннекперус зазначає, що надаючи суб'єктивне право, правопорядок виражає ту думку, що в зіткненні людських інтересів повинен взяти гору інтерес, захищений цим правом. За загальним правилом здійснення права повинно бути дозволене і тоді, коли ним порушуються чужі інтереси. Але доречно поставити межу там, де здійснення права на шкоду іншим може перетнути межі справедливості, порушити добру совість чи не становить власного інтересу (для порушника) [10, с. 436].

На думку О. Курбатова, в основі будь-якого суб'єктивного права лежить інтерес, який визнаний законодавцем соціально значущим. Під впливом суб'єктивного інтересу суб'єктивне право може реалізовуватися з виходом за його межі, і тим самим із перекрученням об'єктивного інтересу, який лежить в його основі, а відповідно, і з порушенням законних інтересів інших

осіб. Саме вихід за межі права під впливом суб'єктивних інтересів і відповідне порушення законних інтересів інших осіб становить суть зловживання правом [11, с. 44].

С. Радченко під зловживанням суб'єктивним цивільним правом розуміє здійснення належного правомочній особі права у суперечності з наявним у цієї особи визнаним законом інтересом в його здійсненні [2, с. 77].

М. Брагінський зазначав, що інтереси того, хто володіє правом, не повинні суперечити інтересам всього цивільного обігу і його окремих учасників. Вказана вище суперечність виникає у випадках, коли особа зловживає своїми правами [12, с. 99].

На думку І. Сазанової, під зловживанням суб'єктивним цивільним правом слід розуміти поведінку правомочної особи у межах суб'єктивного права, спрямовану на задоволення незаконного інтересу [13, с. 7].

В. Смельянов вважає, що зловживання цивільними правами — це порушення правомочною особою встановленого законом чи договором обов'язку здійснювати суб'єктивне цивільне право в інтересах іншої особи [14, с. 6].

На нашу думку, суб'єктивне цивільне право особа здійснює у власних інтересах, а обов'язок здійснювати суб'єктивне цивільне право в інтересах іншої особи виникає, зокрема, у відносинах представництва.

Таким чином, можна виокремити три групи доктринальних підходів, заснованих на категорії «інтерес»: 1) зловживання, пов'язане з порушенням виключно інтересів інших осіб; 2) зловживання, пов'язане із задоволенням правомочною особою в межах суб'єктивного права свого незаконного інтересу, внаслідок чого порушуються інтереси інших осіб; 3) зловживання, пов'язане із задоволенням правомочною особою у межах суб'єктивного права виключно свого незаконного інтересу.

Як висновок, у науці цивільного права сформувалося два основні підходи до розуміння зловживання суб'єктивним цивільним правом: 1) ґрунтується на теорії меж здійснення цивільних прав В. Грибанова; 2) має за основу категорію «інтерес». При цьому у межах другого підходу можлива ще одна класифікація.

Аналіз вказаних вище доктринальних позицій дає підстави стверджувати про наявність окремих недоліків у межах кожного з підходів, що обумовлює необхідність формування єдиного інтегрованого розуміння зловживання суб'єктивним цивільним правом.

Список використаних джерел

1. *Грибанов В. П.* Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. — М. : Статут, 2000. — 411 с.
2. *Радченко С. Д.* Злоупотребление правом в гражданском праве России / С. Д. Радченко. — М. : Волтерс Клувер, 2010. — 224 с.
3. *Поротикова О. А.* Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом / О. А. Поротикова. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Волтерс Клувер, 2008. — 280 с.
4. *Волков А. В.* Принцип недопустимости злоупотребления гражданскими правами в законодательстве и судебной практике (анализ более 250 судебных дел о злоупотреблении правом) : монография / А. В. Волков. — М. : Волтерс Клувер, 2010. — 960 с.
5. *Стефанчук М. О.* Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / М. О. Стефанчук. — К., 2006. — 201 с.
6. *Горбась Д. В.* Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб: поняття, способи, межі : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Д. В. Горбась. — К., 2008. — 203 с.
7. *Горбась Д. В.* Зловживання правом / Д. В. Горбась // Вісник. — 2005. — № 2. — С. 119–122.
8. *Губар О. С.* Недопустимість зловживання правом у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О. С. Губар. — К., 2013. — 214 с.
9. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. — 4-е, испр. — М. : Статут, 2003. — 351 с.
10. *Эннекперус Л.* Курс германского гражданского права / Л. Эннекперус ; перевод с нем. ; под ред., с предисл. : Д. М. Генкин, И. Б. Новицкий. — М. : Иностран. лит., 1950. — Т. 1. — Полут. 2. — 483 с.

11. Курбатов А. Недопустимость злоупотребления правом как способ установления пределов реализации (удовлетворения) интересов / А. Курбатов // Хозяйство и право. — 2000. — № 12. — С. 37—47.
12. Брагинский М. И. Осуществление и защита гражданских прав. Сделки. Представительство. Доверенность. Исковая давность / М. И. Брагинский // Вестник ВАС РФ. — 1995. — № 7. — С. 99—113.
13. Сазанова И. В. Квалификация поведения субъектов как злоупотребление гражданским правом : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / И. В. Сазанова. — СПб., 2010. — 24 с.
14. Емельянов В. И. Недопустимость злоупотребления гражданскими правами по российскому законодательству : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В. И. Емельянов. — М., 2001. — 156 с.

Хомич В. В. Доктринальні підходи до розуміння зловживання суб'єктивним цивільним правом

У статті досліджено існуючі доктринальні підходи до розуміння зловживання суб'єктивним цивільним правом. Зокрема, критично проаналізовано сформульовану В. Грибановим теорію меж здійснення цивільних прав та праці сучасних українських і російських вчених, які на ній засновані. Приділено увагу поглядам цивілістів, які обґрунтовують розуміння зловживання правом через категорію «інтерес». Запропоновано власну класифікацію зазначених вище доктринальних підходів. Зроблено висновок про необхідність комплексного застосування різних підходів до розуміння зловживання суб'єктивним цивільним правом.

Ключові слова: зловживання правом, суб'єктивне право, межі суб'єктивного права, межі здійснення суб'єктивного права, інтерес.

Хомич В. В. Доктринальные подходы к пониманию злоупотребления субъективным гражданским правом

В статье исследованы существующие доктринальные подходы к пониманию злоупотребления субъективным гражданским правом. В частности, критически проанализирована сформулированная В. Грибановым теория пределов осуществления гражданских прав и работы современных украинских и русских ученых, которые на ней основываются. Уделено внимание взглядам цивилистов, которые обосновывают понимание злоупотребления правом через категорию «интерес». Предложена собственная классификация вышеуказанных доктринальных подходов. Сделан вывод о необходимости комплексного применения разных подходов к пониманию злоупотребления субъективным гражданским правом.

Ключевые слова: злоупотребление правом, субъективное право, пределы субъективного права, пределы осуществления субъективного права, интерес.

Khomych V. Doctrinal approaches to understanding of abuse of subjective civil right

This article investigates the existing doctrinal approaches to understanding of abuse of subjective civil right. In particular, Gribanov's theory about the limits of exercising of civil rights was critically analysed. Besides that fundamental works of modern Ukrainian and Russian scientists were researched. Opinions were divided into two types: 1) based on Gribanov's theory about the limits of exercising of civil rights; 2) founded on category of «interest». Attention was paid to the views of civilists who understand abuse of subjective civil right through the category of «interest». Such approaches were classified into three types. It was made the conclusion about the need for an integrated applying of different approaches to understanding of abuse of subjective civil right.

Key words: abuse of right, subjective right, the limits of subjective right, the limits of exercising of subjective rights, interest.